

§ 7. Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка

С а м а с т о й н ы я словы звязваюцца паміж сабой па пэўных правілах і ўтвараюць словазлучэнні.

Словазлучэнне — гэта спалучэнне двух і больш самастойных слоў, звязаных паміж сабой па сэнсе і граматычна на аснове падпарадкавальнай сувязі.

Словазлучэнне, у адрозненне ад слова, называе прадмет, прымету, дзеянне больш канкрэтна і дакладна, чым асобнае слова.

У словазлучэнні выдзяляюцца г а л о ў н а е і з а л е ж н а е словы. **Сэнсавая сувязь** слоў у словазлучэннях устанаўліваецца па пытаннях. Іх ставяць ад г а л о ў н а г а слова да з а л е ж н а г а:

ка м у? да ка го? я к?

х х х

падарунак брату, паехаць да брата, сустрэць па-брацку.

Граматычная сувязь слоў у словазлучэннях выражаецца з дапамогай канчаткаў і прыназоўнікаў, напрыклад: *духмян* **ыя** *кветк* **і**, *пакласці на парту*.

У залежнасці ад таго, якой часцінай мовы выражана галоўнае слова, словазлучэнні дзеляцца на іменныя, дзеяслоўныя і прыслоўныя.

У **іменных** словазлучэннях галоўнае слова выражаецца назоўнікам, прыметнікам, лічэбнікам, займеннікам: *праект дома*,

х х х

дарагі сэрцу, пяць лыжак, чымсьці вострым.

У **дзеяслоўных** словазлучэннях галоўнае слова выражаецца спрагальнымі формамі дзеяслова і яго формамі — дзеепрыметнікам і дзеепрыслоўем:

х х х

расказаць казку, пацямнелы ад загару, баючыся холоду.

У прыслоўных словазлучэннях галоўнае слова выражаецца

прыслоўем: *сумесна з айтарам, радасна на душы, позна вечарам*.

Паводле сваёй будовы словазлучэнні могуць быць простымі і складанымі.

Простыя словазлучэнні складаюцца з двух самастойных слоў:

чога? якая? дзе?
шолх лісця, зялёная трава, сядзець пад дрэвам.

Складаныя словазлучэнні ўключаюць у свой склад больш за два самастойныя словы:

якая? каго?
жанчына нізкага росту, дасягненні беларускага народа.

Заўвага. Не з'яўляюцца словазлучэннямі:

1) дзейнік і выказнік: *Вучань чытае*;

2) складаныя формы будучага часу і загаднага ладу дзеяслова: *буду чытаць, будзем рабіць; давайце (давай) напішам, няхай (хай) крыўдзяцца*;

3) складаныя формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання якасных прыметнікаў і прыслоўяў: *больш хуткі (хутка), найбольш цікавы (цікава)*;

4) састаўныя лічэбнікі: *сто дзевяноста чатыры*;

5) спалучэнні службовых слоў з самастойнымі: *нягледзячы на мароз, у кірунку да школы, пасля таго як сказаў, праз палі і лясы, сказаў бы*;

6) фразеалагізмы: *ахілесава пята, даць слова, адбіцца ад рук*.

52. Выпішыце словазлучэнні. Вусна растлумачце свой выбар. Чаму астатнія прыклады не з'яўляюцца словазлучэннямі?

Збірацца разам; хлопчык малое; менш удалы; вельмі захоплена; сямнаццаты наведвальнік; недалёка ад метро; у кірунку да метро; ісці ў кірунку да метро; паглядзець відэафільм; граматычная аснова;

слова без канчатка; паводле меркавання; у непразнай багне; хай выходзіць; найбольш каштоўны; будзе купацца; будзе рыхтавацца да экзамену; сорок першы; першы званок; таму што веру; з нагоды свята.

53. Прачытайце тэкст. Назавіце словазлучэнні. Выпішыце прыклады іменных і дзеяслоўных словазлучэнняў.

Буслы, буслы, ляціце дарогай прамою
На зарослыя пальмамі берагі,
Раскажыце, што над вялікай ракою
Ёсць народ, што ніколі не крыўдзіў другіх.
У. Караткевіч.

● Дапішыце сказ *Услед за У. Караткевічам мы з гонарам і з пачуццём уласнай годнасці называем наш дарагі беларускі край...* Ці ёсць у гэтым сказе складаныя словазлучэнні? Выпішыце іх.

54. Выпішыце словазлучэнні ў тры слупкі: а) іменныя; б) дзеяслоўныя; в) прыслоўныя.

Уважлівы вучань, гай за ракой, сустрэцца выпадкова, дарога дадому, сямнаццаты^а дзень, зусім спакойна, Купалава^а спадчына, нехта з прысутных, пяцёра з вас, мокры ад дажджу, далёка ад вакзала, першы ў чарзе, каманда карабля, трэці зверху, вялікі пачак^м, адчыніць дзверы, рукаў рэглан, па-ранейшаму холадна, кожны з нас, абяцаў дапамагчы, удзельнічаць у конкурсе.

55. Складзіце і запішыце 2-3 словазлучэнні на кожную схему.

- 1) прыметнік + назоўнік
2) дзеяслоў + назоўнік
3) лічэбнік + назоўнік
4) займеннік + прыметнік

- 5) дзеепрыслоўе + назоўнік
6) прыслоўе + прыслоўе
7) прыслоўе + прыслоўе
8) прыметнік + назоўнік

Паслухайце мовазнаўцу!

Кандрат Крапіва пісаў: «Непаразуменнем з’яўляецца тое, што прыназоўнік *к* ва ўсіх выпадках імкнучца замяніць прыназоўнікам *да* на той падставе, што канструкцыі з гэтымі прыназоўнікамі нібыта сінанімічныя, бо прыназоўнік *к* не ўласцівы беларускай мове. На самай жа справе гэты прыназоўнік таксама ўласцівы беларускай мове, як і *да*. Апрача таго, у пэўных выпадках кожны з гэтых прыназоўнікаў надае словазлучэнню асаблівы сэнс. Напрыклад, *спячы пірог да свята* не тое самае, што *спячы пірог к святу*. *Да свята* можна спячы ды з’есці, а *к святу* — гэта значыць, што ў свята ён павінен быць на сталае. Такое ж рознае значэнне маюць тэрміны і выразы *скончыць працу к тэрміну* і *скончыць працу да тэрміну*; *галлё звисала к зямлі* і *галлё звисала да зямлі*; *прыйсці к абеду* і *прыйсці да абеду*» (І. Лепешаў).

● Выпішыце словазлучэнні са спалучэнняў, выдзеленых курсівам. Удумліва і правільна стаўце сэнсавыя і марфалагічныя пытанні.

§ 8. Граматычнае значэнне словазлучэння (азнаямленне)

56. Прачытайце табліцу. Якія граматычныя значэнні могуць выражаць словазлучэнні?

Граматычнае значэнне	Словазлучэнні
Прадмет і яго прымета	я к а я? ↓ × <i>сырая бульба,</i> я к о е? × ↓ <i>варэнне са сліў</i>
Дзеянне і прадмет, з якім яно звязана	да к а г о? × ↓ <i>прыехаць да сябра,</i> ч ы м? × ↓ <i>маляваць алоўкам</i>
Дзеянне і яго прымета	я к? × ↓ <i>размаўляць шэптам,</i> я к? × ↓ <i>вучыцца старанна</i>
Прымета і яе ступень	я к? ↓ × <i>вельмі смачны,</i> я к? ↓ × <i>надзвычай тонка</i>

Значэнні словазлучэнняў пераважна звязаны з іх будовай. Словазлучэнні адной будовы часцей за ўсё маюць аднолькавае агульнае значэнне, якое з'яўляецца граматычным значэннем гэтых словазлучэнняў.

Словазлучэнні могуць выражаць розныя **граматычныя значэнні**:

а) абазначаць **прадмет і яго прымету**: прыгожая кветка, трэці дзень, мой выбар. У ролі галоўнага слова выкарыстоўваецца заўсёды назоўнік, а ў ролі залежных слоў выступаюць прыметнікі (прыемная навіна), поўныя дзеепрыметнікі (загарэлы твар), парадкавыя лічэбнікі (сёмы паверх), займеннікі (мая кніга), назоўнікі (пісьмо брата), інфінітывы (жаданне падарожніцаў), прыслоўі (размова па-беларуску);

б) дзеянне і **прадмет**, з якім яно звязана: секчы дровы, расказаць верш. Залежнымі словамі пры дзеяслове выступаюць назоўнікі (садзіць кветкі), займеннікі (дамовіцца з ім), лічэбнікі (памножыць на пяць), радзей інфінітывы (прасіць паведаміць);

в) дзеянне і **яго прымету**: друкаваць хутка, прыйсці пехатой. Залежнымі словамі пры дзеяслове выступаюць прыслоўі (глядзець пільна), дзеепрыслоўі (ісці спяшаючыся);

г) **прымету і яе ступень**: надзвычай цёпла, вельмі прыцягальны. У ролі галоўных слоў выступаюць прыслоўі (надта хо-

ладна), прыметнікі (*зусім нецікавы*), дзеепрыметнікі (*сцёрты на чыста*), а ў ролі залежных — прыслоўі (*дастаткова складана*) або назоўнікі (*павольней за чарапаху*).

З а ў в а г а. Словазлучэнні, розныя па сваёй будове, але блізкія па граматычным значэнні, з'яўляюцца с і н а н і м і ч н ы м і:

пчаліны рой — рой пчол (прадмет і яго прымета), хуткая хадзьба — хадзіць хутка (дзеянне і яго прымета).

57. Спішыце словазлучэнні. Пазначце галоўнае слова, пастаўце пытанне да залежнага. У дужках укажыце граматычнае значэнне словазлучэнняў.

я к а я?

У з о р: прыгожая восень (прадмет і яго прымета).

Вядомы публіцыст, імчацца віхрам, бязмерна шчаслівы, шаўковая тканіна, перасадзіць увосень, складаць расклад, па-дамашняму смачны, расчуліць да слёз, жыць у дастатку, цёплыя адносіны, сшытак у клетку, спаднічка ў гарошак.

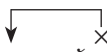
58. Прачытайце сказы. Выпішыце словазлучэнні і пабудуйце іх схемы. Дакажыце, што, абазначаючы адносіны паміж прадметамі, дзеяннямі, прыметамі, словазлучэнні развіваюць сказ, узбагачаючы яго значэнне і канкрэтны сэнс.

1. І моўкне ў лесе спеў птушыны. 2. У небе зорачка нясмела над гэтым лесам цемраністым зірнула вокам прамяністым. 3. На ніцях белай павуціны прывозяць восень павучкі (*Я. Колас*).

59. Параўнайце наступныя словазлучэнні па лексічным значэнні слоў, якія ўваходзяць у яго склад, а затым, супаставіўшы схемы словазлучэнняў, знайдзіце, што ў іх агульнае.

я к а я?

У з о р: складаная задача — прым. + наз.;

я к і?

цікавы ўрок — прым. + наз.

Цукровы пеўнік — шакаладная манетка; цікаўны хлопчык — прыгожая дзяўчынка; восеньская цішыня — зімовая сцюжа.

В ы в а д. Словы, якія ўваходзяць у прааналізаваныя словазлучэнні, маюць рознае лексічнае значэнне. Але словазлучэнні выражаюць абсалютна аднолькавае граматычнае значэнне — называюць прадмет (галоўнае слова — назоўнік) і яго прымету (залежнае слова — прыметнік).

60. Падбярыце да словазлучэнняў антонімы, пабудуйце схемы прапанаваных і атрыманых словазлучэнняў і параўнайце іх.

к а г о?

У з о р: любіць сяброў — дзеясл. + наз. у В. скл.;

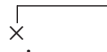
к а г о?

ненавідзець ворагаў — дзеясл. + наз. у В. скл.

Павысіць актыўнасць — ... ; купляць чужое — ... ; зблізіць сваякоў —

В ы в а д. Словы, з якіх складзены антанімічныя словазлучэнні, маюць супрацьлеглае лексічнае значэнне. Аднак граматычнае значэнне словазлучэнняў аднолькавае: яны называюць дзеянне (галоўнае слова — дзеяслоў) і прадмет, на які яно скіравана (залежнае слова — назоўнік у вінавальным склоне).

61. Параўнайце граматычнае значэнне наступных словазлучэнняў. Вызначце, якой часцінай мовы з'яўляецца і што абазначае галоўнае слова (прадмет, дзеянне, прымета). Як можна ахарактарызаваць гэтыя словазлучэнні?

я к а я? я к а я?

У з о р: лесвіца з мармуру — мармуровай лесвіца.

Драўляны дом, дом з цэглы; аднапавярховы дом, дом на восем паверхаў; дом злева, дом справа; стары дом, старасвецкі дом.

В ы в а д. Калі галоўнае слова ў словазлучэнні — назоўнік, то залежнае слова, абазначаючы прымету, заўсёды выступае ў ролі азначэння, якой бы часцінай мовы яно ні было выражана.

62. Запішыце словазлучэнні і пабудуйце іх схемы. Дакажыце, што запісаныя вамі словазлучэнні згрупаваны па будове. Для гэтага параўнайце схемы ў кожным радзе: што паміж імі агульнага?

Каб атрымаць адказ, знайдзіце словазлучэнні, у схемах якіх утрымліваецца адно і тое ж пытанне.

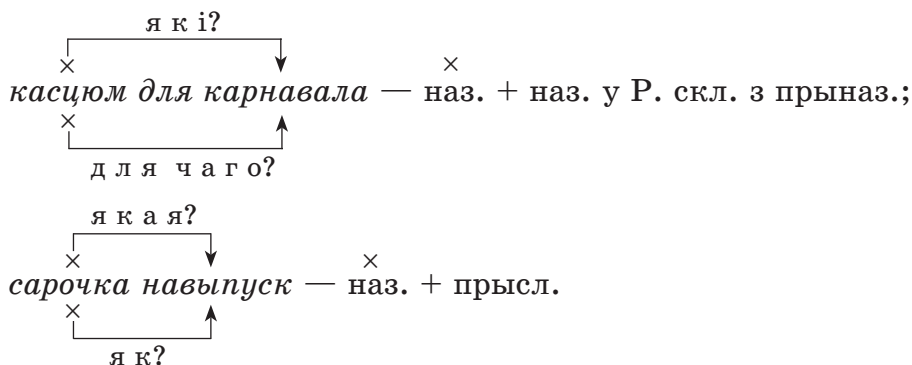
1. Прыйсці пад раніцу, схавацца пад стол, спяваць пад гітару.
2. Выступаць з настроем, размаўляць з суседям, прачнуцца з пеўнямі.
3. Кіравацца сумленнем, знікнуць маланкай, ісці сцяжынкай.

- Як можна згрупаваць гэтыя словазлучэнні па значэнні?

Паслухайце мовазнаўцу!

Аднолькавая будова словазлучэння — істотная, але недастатковая падстава для вызначэння яго граматычнага значэння. Каб вызначыць граматычнае значэнне словазлучэння, трэба ўдумацца ў значэнне не толькі галоўнага, але і залежнага слова, асэнсаваць адносіны, якія паміж імі ўзнікаюць (*А. Купалава*).

63. Разгледзьце схемы наступных словазлучэнняў: якія пытанні ў іх з'яўляюцца марфалагічнымі (ставяцца для вызначэння часціны мовы ці склонавай формы назойніка), а якія — сінтаксічнымі (высвятляюць граматычнае значэнне адзінкі сінтаксісу — словазлучэння)?

64. Вызначце граматычнае значэнне словазлучэнняў. Чым адрозніваюцца словазлучэнні ў парах? Ці можна іх назваць сінанімічнымі? Спішыце, абазначце галоўныя словы, ад іх пастаўце пытанні да залежных.

Тэатральная сцэна — сцэна тэатра, чытаць кнігу — чытанне кнігі, грыбны суп — суп з грыбамі, ільняная^м сукенка — сукенка

з ільну^а, дзядулеў сад — сад дзядулі, Алесін^м сшытак — сшытак Алесі.

- З трыма парамі словазлучэнняў складзіце сказы.
- Вызначце, якім членам сказа будуць залежныя словы, выражаныя склонавай формай назоўніка.
- Ці аднолькавае значэнне словазлучэнняў *тэатр лялек* — *лялечны тэатр*?

65. Утварыце словазлучэнні з галоўнымі словамі: а) *размаўляць*; б) *гаварыць*. Якімі часцінамі мовы, на вашу думку, можна развіць словазлучэнні, у якіх галоўным словам з'яўляецца дзеяслоў?

У з о р: *размаўляць (па-беларуску)* — валодаць нейкай мовай;
размаўляць (з трэнерам) — гутарыць;
гаварыць (праўду) — выказваць думкі, пачуцці;
гаварыць (рашуча) — якасная характарыстыка.

- Вызначце граматычнае значэнне словазлучэнняў.

@ 66. Складзіце і запішыце словазлучэнні са словам *дарога*. Развіце іх так, каб чытач па вашым апісанні мог уявіць сабе: а) дарогу ў лесе; б) дарогу ў аграгарадку. Пабудуйце схемы атрыманых словазлучэнняў. Прыдумайце з імі сказы. Выкарыстайце пры гэтым «Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы» Н. В. Гаўрош.

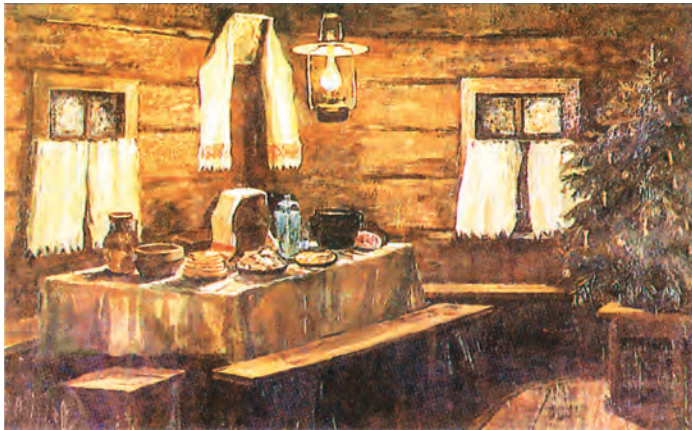
Дарога ў лесе

Дарога ў аграгарадку

67. Ахарактарызуйце адзін з прадметаў, які прадстаўлены на рэпрадукцыі «Альбуць, інтэр'ер» У. Сулкоўскага: а) па адносінах да матэрыялу, з якога ён зроблены; б) размяшчэнні яго ў прасторы; в) памеры; г) прызначэнні; д) тым, што з ім можна зрабіць, і інш.

У з о р: *гліняны кубак, кубак на палічцы, вялікі кубак, кубак для малака, наліць у кубак, разбіць кубак, кубак на памяць.*

У. Сулкоўскі. Альбуць, інтэр'ер

- Утвораныя словазлучэнні размяркуйце ў групы паводле значэння: а) прадмет і прымета; б) дзеянне і прымета; в) дзеянне і прадмет.

§ 9. Віды падпарадкавальнай сувязі ў словазлучэнні: дапасаванне, кіраванне, прымыканне

Адрозніваюць тры віды падпарадкавальнай сувязі слоў у словазлучэннях: **дапасаванне, кіраванне, прымыканне.**

Дапасаванне — такі від сувязі, пры якім залежнае слова ставіцца ў тым жа родзе, ліку і склоне, што і галоўнае: *родны кут* (м. р., адз. л., Н. скл.), *родная вёска* (ж. р., адз. л., Н. скл.), *роднае паселішча* (н. р., адз. л., Н. скл.), *родныя мясціны* (мн. л., Н. скл.).

У гэтым выпадку пры змяненні формы галоўнага слова змяняецца і форма залежнага слова: *родн [ага] кут [а]*, *родн [аму] кут [у]*...; *родн [ай] вёск [і]*, *родн [ай] вёсц [ы]*... .

Пры дапасаванні ў ролі галоўнага слова звычайна выступаюць назоўнікі, а ў ролі залежнага слова — прыметнікі (*ціхі вечар*),

я к і?
↓ ×